

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ ЛАНДШАФТЫНДАҒЫ КЕҢІСТІКТІҢ ЖАҢА ИДЕОЛОГИЯСЫ

¹ Ф.М. Мұсатаева, ² К.С. Ермағамбетова

АҢДАТПА

Маңызды мәдени, тарихи және табиғи мұраны сақтау мәселесі әрқашан өзекті болып табылады. Жұмыстың негізгі келелі мәселелері – Қазақстанның мәдени ландшафтындағы кеңістіктің жаңа идеологиясының өсу нүктелерін зерттеу. Кеңестік дәуірге таңылған ойлау мәнерін еңсеру – кеңістіктің жаңа идеологиясын қалыптастыруға мүмкіндік береді және байтақ далалық жады, ұлттық мәдени код, киелі орындар тәрізді идентификаторларды қайтадан ұлттық меншікке айналдыру перспективаларын ашады. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңдерінде кеңістіктің жаңа идеологиясының қалыптасуы «халықтық канонизацияның» стихиялық сипатына ие болды, әдетінше оның бастамашысы патриоттар еді.

2017 жылы мемлекет тарихи-мәдени орындарды қалпына келтіруге және ондағы тарихи естеліктерді жаңғыртуға бағытталған «Рухани жаңғыру» бағдарламасын қолға алды. Бағдарламаға сәйкес, естелік орындары ұлттық сананың кемелденуіне түрткі болады, халықты жанды тарих төңірегінде біріктіретін нүкте бола алады және болуы тиіс дегенді көздейді.

Авторлар ұлттық идентификаторлардың барлық топтарын бірыңғай тұтастырып, жинақтауға ықпал етуі тиіс қасиетті орындардың типтерін жіктеуді ұсынады. Сонымен қатар қасиетті жерлерді жіктеу әдістемесі негізінде мақаланың авторлары арнайы жобаны таңдау кезінде әзірленген өлшемшарттарынан ерекшеленетін аксиология призмасы арқылы оларды типтеуге тырысты.

Түйін сөздер: кеңістік идеологиясы, мәдени ландшафт, «естелік орындары», коммеморация, «далалық естелік».

Мақала «Мәдени ландшафт: зерттеу мәселелері» тақырыбындағы диссертациялық зерттеу аясында» әзірленді.

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ф.М. Мұсатаева
f.mussatayeva@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Мұсатаева Ф.М.,
Ермағамбетова К.С.
Қазақстанның мәдени
ландшафтындағы кеңістіктің
жаңа идеологиясы // Адам
әлемі. – 2022. – No. 4 (94).
– Б. 30-45.

Новая идеология пространства в культурном ландшафте Казахстана

Аннотация. Проблема сохранения культурного, исторического и природного наследия остаются актуальными всегда. Основная проблематика работы заключается в исследовании точек роста новой идеологии пространства в культурном ландшафте Казахстана. Преодоление навязанных стилей мышления советской эпохи открывает перспективы формирования новой идеологии пространства и ренационализацию в ней таких идентификаторов как степная память, национальный культурный код, сакральные места. Формирование новой идеологии пространства на начальных этапах Независимости носило более стихийный характер «народной канонизации», инициаторами выступали, как правило, патриотически настроенные граждане.

В 2017 году государством реализовывается национальный проект «Сакральная география Казахстана», направленная на восстановление историко-культурных территории, сакральных мест

и коммеморацию исторической памяти. Согласно проекту, сакральные места, могут и должны стать точками роста национального сознания, объединения нации вокруг живой истории.

В статье рассматриваются сакральные места как рекреационное пространство культурного ландшафта. Авторами предлагается классификация типов сакральных мест, которая должна способствовать аккумуляции в единое целое всех пластов национальной идентификации. Кроме того, на основе классификационной методики сакральных мест, авторами статьи проделана попытка их типологизации через призму аксиологии, которая отличается от разработанных критериев отбора спецпроекта.

Ключевые слова: идеология пространства, культурный ландшафт, «места памяти», коммеморация, «степная память»

A New Ideology of Space in the Cultural Landscape of Kazakhstan

Abstract. Saving problem of important cultural, historical and natural heritage always remains relevant. The main problem of the research is to study the growth points of a new ideology of space in the cultural landscape of Kazakhstan. The overcoming of thinking forced styles of the Soviet era opens up the prospects for the formation of a new ideology of space and the renationalization of identifiers as the steppe memory, national cultural code and sacred places. The new ideology development of space at the initial stages of Independence had a more spontaneous character of "people's canonization"; initiators were as a rule the patriotic citizens.

In 2017, the state is implementing the national project "Sacred Geography of Kazakhstan" aimed at the restoration of historical and cultural territories, sacred places and commemoration of historical memory. According to the project, sacred places can and should become growth points of national consciousness uniting the nation around the living history.

The article considers sacred places as a recreational space of the cultural landscape. The authors propose classification types of sacred places that should contribute to the accumulation of all layers of national identification into a single whole. In addition, based on the classification methodology of sacred places, the authors of the article have attempted the typology through the prism of axiology, differs from the developed criteria for the special project selection.

Key words: Space Ideology, Cultural Landscape, "Places Of Memory", Commemoration, "Steppe Memory".

Kіpіcne

Мәдени ландшафтта жаңа идеологияны қалыптастыру қазіргі заманғы сын-тегеурін жағдайында азаматтық бастамалардың зор әлеуетіне ие. Қазақстанда қаңтарда болған оқиға мен Ресей-Украина қарым-қатынастарының шиеленісі аясында қалыптасқан аумақ тұтастығына төнген нақты қауіпке байланысты бүгінде әлем өркениеттердің белгілі бір күйреуіне, мемлекеттілік дағдарысқа тап болып, бірегейлігін белсенді іздеу жүйесінде. «Халықтардың, топтар мен жекелеген адамдардың бүтіндей «мәдениеті», «санасы» түрлі үрей туғызатын бірегейлігін жоғалтып алғандай. Кеңістік сынағында әрдайым драмалық сәт – түбегейлі қайта қарау сәті келеді; бұл философияға немесе дінге, идеологияға немесе білімге, капитализмге немесе социализмге, мемле-

кетке немесе қоғамға бірдей қатысты» [1, 400 б.].

Бүгінгі таңда Кеңес дәуіріндегі дағдарыстың ресми межесінен өткен бұрынғы КСРО-ның ұлттық мемлекеттері ұлттық идентификаторлардың, оның ішінде мәдени ландшафттың коммеморациясы арқылы қайта өрлеу дәуірінің өсу межесін іздеу үстінде.

Ұлттық өзіндік болмысты жоюға, оның ішінде мәдени ландшафттың деформациясы арқылы жоюға бағытталған кеңес дәуірінің күштеп таңылған ойлау стильдерін (бүгінгі күні де қазақ қоғамының бір бөлігі мойындап отыр) еңсеру кеңістіктің жаңа идеологиясын қалыптастыру және онда далалық жады, ұлттық мәдени код, қасиетті орындар сияқты идентификаторларды қайта ұлтсыздандыру перспективаларын ашады.

Қазақстан Тәуелсіздік алғалы кеңістіктің жаңа идеологиясын қалыптастыру

жөніндегі бастамаларды ілгерілетіп келеді. Бұл бастама бастапқы кезеңдерде стихиялық сипатта болып, мешіттердің белсеңді құрылысында, жергілікті маңызы бар естелік орындарды жаңдандыруда, ұлттық және жергілікті батырларға ескерткіштер салуда және т.б. көрініс тапты. Мұндай процестердің негізін қалаушылар – патриот азаматтар еді.

2017 жылы мемлекет қабылдаған «Рухани жаңғыру» бағдарламасының арнайы жобаларының бірі – ұлттық идеологемаларды жүйелі түрде жаңдандыруға, тарихи орындарды қалпына келтіру және олардағы тарихи естеліктерді коммеморациялау арқылы «қазақтардың болмысын қайтаруға» бағытталған.

Бұл тұрғыда жұмыстың негізгі проблематикасы – мақсаты мемлекеттік, ұлттық және жеке ізденістер бірлігінде ұлттық рух тұжырымдамаларын жаңғырту болып табылатын Қазақстанның мәдени ландшафтындағы кеңістіктің жаңа идеологиясының өсу межелерін зерттеу.

Әдістер

Қазақтың далалық жадысында мәдени ландшафты кеңістіктің жаңа идеологиясын зерттеудің кешенді сипаты жалпы ғылыми жүйелермен қатар салыстырмалы әдісті қолдануды, тарихи талдау әдісін, кейс-әдісті және т.б. жұмылдыруды талап етті.

Осы мақалада қолданылатын компаративтік әдіс белгілі ғалымдар, философтар Пьер Нора, Анри Лефевр, Питер Бергер және Томас Лукман, Дмитрий Лихачев, «Айгине» мәдени-зерттеу орталығының (Қырғызстан), «Қасиетті Қазақстан» ғылыми орталығының қолданбалы зерттеулері, қазақстандық ғалымдар К. Медеуова, З. Наурызбаева, Қ. Ермағамбетованың және т.б. зерттеулері мәдени ландшафт пен кеңістік идеологиясын зерттеу мен сақтауға талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Аталған әдіс Нораның «Естелік орындары», «Кеңістік туындысы» сияқты идея-

ларды мәдени құбылыс және Лефевр әлемі ретінде қолдануға тиімді. Бергер мен Лукманның көзқарастарындағы кеңістікті өміршең, шынайы және күнделікті феномен ретінде түсіну үшін қызығушылық туады. Лихачев мәдени кеңістіктегі шығармашылық мүмкіндіктері бар адамның рөлі туралы жаңа түсінікті ұсынады. Л. Гумилев өмірлік кеңістіктің, «естелік орындарының» және «қоректендіретін» ландшафттың өзара байланысы тұрғысынан проблеманы зерттейді.

Тарихи талдау әдісі мәдени ландшафттың өткеннен бүгінге және болашаққа тарихи ретроспективасы үшін қажет. Мәдени ландшафтағы нақты ахуалдарды талдау үшін кейс – әдіс, қажылармен әңгімелесу, сондай-ақ мәтіндік және көрнекі материалдарды талдау қолданылды.

Талдау

Мәдени ландшафттағы идентификация ретінде естелікті зерттеуге айрықша қызығушылық және оның кеңістік идеологиясының қалыптасуына тиетін әсері «Аннал» мектебінде байқалады.

Біріншіден, нақ осы мектепте естеліктің көп болуы шынайылықтың кепілі болатынын, барлық материалдық және материалдық емес қоғамдық мұралар өткен дәуірді куәландыратын құндылықтың иесі екендігін растайтын өзекті, өмірлік ережелер бар.

Екіншіден, белгілі бір құбылыс немесе объект туралы тарихи «тікелей көздер» мен қасиетті жерлердің «ұжымдық естелігінің» өзара әрекеттесуі «естелік орындарының» ерекше аурасын қалыптастырады, онда тарихи білім жеке оқиға ретінде қабылданып, ұлттық бірегейліктің ерекше мемориалдық кеңістігі қалыптасады.

Үшіншіден, тарихи жадыны жаңғырту процесінде коммеморативтік практика қалыптасады, жекелеген тұлғаларды осы естеліктерге иелік ететін топтарға, «біз» тобына тарту жүреді, жаңа қасиетті ұғым

мен білім және өзі туралы ұғымның «коннективтік құрылымы» қалыптасады. Бұл білім жалпыға ортақ қасиетті ережелер мен құндылықтарға – «өткенді бірге өткеруге» сүйенеді [2, 15-16 бб.].

Сонымен «Естелік орындары» тұжырымдамасында «Анналдар» мектебінің француз тарихшысы Пьер Нора тарих пен ұлттық жадыны біріктіру бастамасын алға тартты. XX ғасырдың аяғында «күмәндану дәуірі» ретінде шынайы тарих пен естеліктерде «өзін» іздеу басталды. Пьер Нора Францияның патриоты ретінде «Естелік орындары» деп атаған әйгілі тарихи жерлер негізінде елдің жаңа тарихын жазуға тырысады.

Пьер Нораның «Естелік орындары» мәдени ландшафт туралы жаңа түсініктің және кеңістік идеологиясының қалыптасудағы ажырамас бөлігі. Пьер Нора басым және үстем «естелік орындары» деп бөлді. Біріншісін мемлекет анықтады. Оларға баруға мәжбүрлейді және мақсатты түрде назар аудартады, олар мемлекеттің қамқорлығында болады. Бұл салтанатты немесе ресми рәсімдер үшін жиі пайданылатын ұлттық немесе әкімшілік биліктегі салтанатты және таңғажайып орындар. Адамдар мұндай «естелік орындарын» өзгелерге немесе мемлекеттік маңызы бар оқиғаларға формалды құрмет көрсету үшін өз ырықтарынан тыс барады. Үстем «естелік орындарын» халықтың өзі таңдайды және көпшіліктің естелігімен байланысты. Бұл халық игілігіне айналған, іштей қажылық еткен, бассауғалаған, «көпшілік естеліктің» қасиетті орындары. Мемлекет оларды еске алуға рұқсат берсе, сондай-ақ тыйым салуы да мүмкін. Дегенмен, олар өміршең және қазіргі заманғы практикалық үлкен мәнге ие. Адам бұл жерлерді тарихи оқиғалар мен жеке тәжірибенің мәндері бір-бірімен тығыз байланысқан символдық кеңістік ретінде қарастырады.

Бұл ретте Пьер Нора кеңістігінің идеологиясы мемлекет мүдделері мен жеке тәжірибе қақтығысының саласы болып

табылады. «Естелік орындарын» сақтау, ұлттық бірегейлік пен тарихты мәдени ландшафт пен кеңістік идеологиясының бірлігінде сақтау қажеттілігін ұғыну Нораның негізгі ойдастамы: «уақытты тоқтату, естен шығару жұмысын бұғаттау» [3, 41 б.].

XX ғасыр зерттеушісі Анри Лефеврдің кеңістік идеологиясындағы ұстанымы тартымды. Лефеврдің ғылыми бастамасының мәні – өзінің «Кеңістік өндірісі» атты еңбегінде кеңістікті физикалық құбылыс ретінде емес, мәдени матрица ретінде қабылдауды ұсынды. Автордың айтуынша, барлық ерекшеліктері бар тарихи өндіріс тәсілі аясында туылған әрбір қоғам өз кеңістігін қалыптастырады [1, 401 б.].

Мұндай жағдайда кеңістік үнемі диалектикаға ұшырап, түрленеді және жаратылады. Бұл кеңістіктегі адамдар үнемі өз өмірлерін, тарихын, санасы мен әлемін, яғни айналасындағы кеңістікті жасақтайды. Кеңістікті жасақтаумен қатар белгілер мен символдардың бейнелі тілі немесе мәдени код арқылы жүзеге асырылатын кеңістікті қайта жаңғырту керек. Өндіріс пен қайта жаңғырту кеңістікте біріктіріледі және синтезделеді, ол мәдени практикалар немесе мәдени кодтар арқылы құрылған қоғамның табиғи ортасын танытады. Лефеврдің кеңістігі қабылдау, түсіну және бастан өткеру арқылы жүретін рефлексияға ие. Адам мен қоғам мәдени кодтарды басқаша көре, қабылдай және сезіне алады. Бұл процесс әртүрлі факторлардың әсеріне байланысты серпінді және өзгермелі. Лефевр кеңістігі диалектикалық процесс ретінде, бірқатар ірі тайталастықтарға байланысты ауқымды өтпелі кезең ретінде қарастырылады.

Жалпы Лефеврдің трилогиясы өндіріс – қайта жаңғырту - кеңістік және қабылдау – түсіну – бастан өткерумен өзара байланысты және бір-біріне ауыса алады. Кеңістік әлеуметтік-саяси механизмнің қалған құралдары мен ресурстарын – шикізаттан бастап ең

күрделі өнімдерге дейін, өнеркәсіптік кәсіпорындардан «мәдениетке» дейін жоймайды [1, 405-406 бб.].

Мәдени ландшафттағы кеңістік идеологиясы проблемасын шынайылықты әлеуметтік құрылымдаушылардың өкілдері Питер Бергер мен Томас Лукман «Шынайылықты әлеуметтік құрылымдау. Білімді әлеуметтендіру трактаты» жұмысында жалғастырады. Олар үшін кеңістік идеологиясы өмір әлемін (Lebenswelt), күнделікті шынайылықты білдіреді. Олар адам санасының әлемі көптеген шынайылықтан тұрады деп есептейді, мұнда ең жоғарғысы – күнделікті өмір. Әлеуметтік құрылымның авторлары абстрактілі түсініктен алыстап, шынайылықты әдепкі өмір ретінде ұсынды, онда адам белгілі бір қоғамда өзіне үйреншіктің қалыпты деп санайды. Кеңістік идеологиясында шынайылықты құрылымдау және қабылдау әлеуметтік өзара әрекеттесудің эталоны ретінде «бетпе-бет», «менікі және оныкі», «осында және қазір» арқылы қалыптасады. Питер Бергер мен Томас Лукман кеңістігінің идеологиясы адамның әлеуметтік шынайылықты қалай тудыратынын және сол шынайылық адамды қалай тудыратыны туралы байланысты білдіреді. Нарықтағыдай түрлі әлемдер көпшілікке қолжетімді болатын қоғам субъективті шынайылықты және бірегейліктің үйлесімін қамтиды. Барлық әлемдердің, соның ішінде өз әлемдерінің релятивтілігінің ортақ санасы өсіп келеді, ол қазір Әлем ретінде емес, әлемдердің бірі ретінде танылады [4, 114-115 бб.].

Кеңістік идеологиясы – мәдени мұраны қамтитын серпінді жүйе. Зерттеуші Д. Лихачев мәдениет адамның әлемдегі болмысын танытатынын атап өтті. Синкретизмнің нәтижесі табиғат пен адамның бірігуі мен өзара әрекеттесуі ретінде, орасан зор, іске асырылмаған шығармашылық мүмкіндіктері бар адам болып табылады. Осы мүмкіндіктерді біртіндеп аша отырып, адамзат жоғары мәдениеттің, ескерткіштердің туындыларын жасайды. Лихачев мәдениетін

түсіну – бұл «тұтас орта», «рухани орта», «қасиетті кеңістік». Мәдениет даму, жинақталу, меңгерілу қасиетіне ғана ие емес, сонымен бірге меңгерілмеуге, «өзекті емес формаларға» енуге, жоғалуға бейім. Осылайша өткен ізсіз жоғалмайды, осы шақпен «ауыспайды», қайта сонда жаңарып, басқа пішінге еніп, жалғасын табады. Орыс зерттеушісі Л. Гумилев этностың табиғатпен тығыз байланысын атап өтіп, Еуразия дала аймағының көшпенділерін меңзей отырып, адами ұжымдардың «қоректендіруші ландшафтпен» мықты байланысы бар деп сендірді. Бұл Отан деп аталады. «Бейімделу ұрпақтармен жалғасады; немерелер емес, жаңа елге алғашқы келгендердің шөберелерімен, ата-бабаларының табиғи жағдайлары үшін қалыпсыз, әл-ауқатты өмір сүру үшін қажетті дәстүрлер жиынтығын игереді. Сонда Отан Атамекенге айналады» [5, 16-17 бб.]. «Анналар» мектебінің негізін қалаушылар да дәл осындай қорытындыға келеді: «...Адам, яғни оған тиесілі топ: кейбір жеке тұлғалар одан шығады, басқалары оған кіреді, бірақ топ осы кеңістікке, өзіне таныс жерлерге өзектесіп қала береді» [6, 68 б.]. Осылайша Л.Н. Гумилевтің айтуынша, алғашқы кезде естелік орындары қажетті өмір сүру кеңістігі ретінде пайда болады, оның архитектурасы бастапқыда қоректендіретін ландшафт ретінде айқындалады.

Сөйтіп микро деңгейде де, макро деңгейде де мәдени кеңістік курсының маңызы ұжымдық және жеке естелігін, өмір сүрудің, сәттіліктің, қоғамның бәсекеге қабілеттілігінің өзекті модельдерін, «ұлттардың өздеріне оралуы» мүмкіндігімен байланысты.

Жалпы Пьер Нора, Анри Лефевр, Питер Бергер, Томас Лукман идеяларының үндестігінде Қазақстанда дала мәдени ландшафты мағыналарының коммеморациясы мен қазақтың «далалық жадысы» және «қасиетті жерлер» сияқты сәйкестендіргіштерді қайта жаңғырту арқылы өзекті идеологияны іздестіру

жүріп жатыр. Бұл идентификаторлар біртіндеп кеңістіктің жаңа идеологиясын толтырады.

Кеңістік идеологиясында «далалық жады» және «қасиетті жерлер» қазақ «естелік орындары» ретінде қалай жүзеге асырылады?

Егер тарихи контексте айтатын болсақ, қазақтардың кеңістікті игеруі әрқашан оның ойлауының дәстүрлі, табиғи синкретизмімен және дала ландшафтына бейімделу қағидатымен айқындалғанын атап өту қажет. Нәтижесінде тарихи экстенсивті көшпелі мал шаруашылығы дала аймағына бейімделудің ең сәтті нысаны және экономикалық өсудің моделі ретінде қабылданды. Жыл сайынғы көшіп-қонудың нәтижесінде қазақ рулары 2000 км-ге дейінгі қашықтықты қамтитын болды, дей тұрғанымен, дәстүрлі көшіп-қону бағыттары белгілі болды. Алайда саяси, экологиялық сын-тегеуріндердің нәтижесінде көшіп-қону бағыттары өзгеруі мүмкін еді. Осы орайда қазақтар бірегейлікті сақтап қалу үшін екі негіз болатын идентификаторды әзірледі: Ауызша сөз (мысалы, әрбір қазақ ата-бабаларының 7 ұрпағын міндетті түрде білуі) және қасиетті, киелі орындар. Осыған байланысты XVIII-XX ғасырлар бойы әлеуметтік деформация мен маргиналданудың ең ауыр және ұзақ сабақтарының бірі болған Қазақстандағы тарихи естелік орындарын қалпына келтіру ұлттық сана мен есте сақтауын ояту мен қалпына келтірудің, қазақ халқы санасының күшейіп келе жатқан фрагменттілігі мен ішкі қирауын еңсерудің жалғыз нақты мүмкіндігі болып табылады. Естелік орындары ұлттық сананың өсу, ұлттың тірі тарих төңірегінде бірігу нүктелері бола алады және болуы тиіс, оны қайта құруға қазіргі қазақтардың шығу тегіне тікелей қатысы бар адамдар, оқиғалар, фактілер, тағдырлар тартылатын болады.

Сөйтіп «Киелі география» жобасы қазақтардың «қасиетті жерлерінің» ренессансы арқылы ұлттық бірегейлікті жаңғыртуға, мәдени ландшафттағы

кеңістіктің өзекті идеологиясы ретінде «қасиетті естелік» картасын қалпына келтіруге бағытталған.

Негізгі бөлім

2017 жылы Қазақстан Президенті Н. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Қазақстанның киелі географиясы» арнайы жобасы «қасиетті орындарды» «тарихи естеліктер орны» ретінде қайта жаңғыртуға, бірыңғай ұлттық бірегейліктің тірегі болуы тиіс киелі географиялық белдеуді қалыптастыруға бағытталған.

Қарапайым қазақ халқының қастерлі тәжірибесі мен біліміне деген сенім президентіміз Бағдарламаның маңызды өсу нүктесіне айналды. XX ғасырда тұңғыш рет қарапайым қазақтар ұлттық тарихты жаңғырту үдерісіне белсене араласа бастады. Әсіресе бұл отбасылық тарих, жырлар (музыкалық аңыздар), күйлер арқылы тірі көпвариативті, диалогтық тарихты қалпына келтіретін қазақтардың аға буынының «тарихи естеліктер» коммеморациясының өсуіне ықпал етті. Мысалы, тарихшы А. Сейдембек «Қазақтардың әлемі» кітабында көптеген тарихи қайта жаңарулар ақсақал Тай Тілегеновтың (қазақтарда халық арасында сыйлы ерлер, әдетте аға буын деп аталады) арқасында жүргізілгенін жазады.

Қалай болғанда да XVIII-XX ғасырлардағы отаршылдық кезеңінің маргиналды жабық тәжірибесінен «киелі орындар» құбылысы ашық және танымал әрекетке айналады. Сонымен қатар бұл сырттан тартылған дәстүрлер мен ғұрыптарға қарағанда, «естелік орындары» мен олар туралы естеліктер ешқашан үзілмегенін аңғартады. Бұл туралы Тәуелсіз Қазақстан киелі географияны мешіттер салынып, Тәуелсіздіктің нышанды жерлері құрыла бастағаннан кейін «есіне түсіргені» жайындағы факт те растайды.

«Ұлттық мәдени код», «ұлттық бірегейліктің қаңқасы», «Туған жер» (кіші

Отан), «Қазақстанның киелі жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі», «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» сияқты түйінді идеялар арқылы мемлекеттің жаңа коммеморативтік саясаты тарихи және мәдени естеліктерді, әулиелерді қалпына келтіру және сақтау арқылы кеңістіктің өзекті идеологиясын қалыптастыруға бағытталған орын.

«Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығы Қазақстанда ұлттық сананың өсу межелері бола алатын 600-ден астам киелі орын – коммеморация орындарын анықтайды [7]. Алайда нақты өлшемде олар әлдеқайда көп. Бүгінгі таңда стихиялық халықтық «канондық», қасиетті кеңістік желісін құру процесі жүріп жатыр. Халық естелігі өздерінің шынайы және виртуалды ата-бабаларын табатын жаңа есімдер мен естелік орындарын анықтайды. Тек Батыс Қазақстан өңірінің өзінде жергілікті тұрғындар 360 әулиелі жерлерді атап өтті [8, 149 б.]. Бұл «естелік орындарының» өсу серпінің тенденциясы кеңестік мәжбүрлі атеизация мен ұлтсыздандыру саясатының алдыңғы онжылдықтарында туындады.

Қасиетті орындар белгілі бір тарихи-мәдени идентификацияны көтереді және идеологиялық вакуумды біртіндеп толтырады. Олардың көбі бұрынырақ, мыңдаған жыл бұрын пайда болған, басқалары Тәуелсіз Қазақстанмен дәуірлес.

«Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығы «Қасиетті Қазақстан» жобасы шеңберінде киелі объектілерді 5 өлшемшарт бойынша бөлді: ерекше қастерленетін табиғи мұра ескерткіштері; археологиялық ескерткіштер және ортағасырлық қала орталықтары; ғибадат орындары болып табылатын діни және ғибадат объектілері; тарихи тұлғалармен байланысты киелі орындар; тарихи және саяси оқиғаларға байланысты киелі орындар» [7, 11 б.].

«Киелі орындарды» мақсаты ұлттық идентификациялаудың барлық қабаттарын бірыңғай етіп жинақтау болып табылатын өзекті идеологиялық кеңістік

ретінде қарастыра отырып, авторлар киелі орындар түрлерінің мынадай жіктемесін ұсынады:

1. *Қазақтардың ұлттық және мемлекеттік бірегейлігін қайта жаңғыртатын «қасиетті жерлер».* Оларға қазақ хандары мен ұлы саяси қайраткерлердің зираттары (қабірлері), қазақ тарихының естелік орындары (қанды шайқастар, стратегиялық шешімдер қабылдау алаңдары және т.б.) жатады. Мұндай «естелік орындарының» ерекшелігі – Ресейдің отарлауы, Кеңес үкіметі кезеңінде олардың көпшілігі мәдени және материалдық нысандар ретінде сақталды. Әдетінше олар туралы естеліктер деформацияға ұшырап отырды.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап кеңестік кезеңде ұмыт болған Ұлытаудың табиғи және тарихи кешені тарихи өзектілігіне ие болды. Алайда бұл тау өзі аса биік болмаған, оның атауында қасиетті мағына бар, өйткені бұл ежелгі дәуірден бері көшпенділердің киесі жасырылған «басты ғизатты таулар» [7, 17 б.].

XVII-XVIII ғасырларда Ұлытау таулары бүкіл қазақ даласының саяси орталығы болып саналған.

Ұлытау жерінде қазақ мемлекетінің саяси орталығының қалыптасуына не себеп болды? Неліктен ғасырдан ғасырға дейін бұл жер маңызды оқиғалардың орталығына айналды? Ұлытау жері қандай оқиғаларды баяндайды?

Бірнеше факторларды атап өтуге болады.

Біріншіден, Ұлытау маңы – бұл бірегей табиғи нысан: онда «21 бөгет, 91 бұлақ, 21 көл бар» [9, 149 б.]. Бұл жер мал шаруашылығына барынша жайлы және қазақ мемлекетінің басты экономикалық ресурсын құрады.

Екіншіден, жері – экономика үшін қажетті табиғи ресурстардың қайнар көзі. Ұлытау аумағында металлургиялық өндірістің жоғары деңгейінің даусыз дәлелі бар. Белгілі араб географы Әл-Идриси Ұлытаудың маңында мықты шеберлер алтыннан, күмістен, мыстан бұйымдар жасап, оларды шығыс және

батыс халықтарына сатқанын жазған [10, 221-222 бб.].

Үшіншіден, бүгінде Ұлытау қазіргі Қазақстанның географиялық орталығы болып қала береді. Ұлытауды ерте тарихи кезеңдерде саяси орталық ретінде пайдалану Қазақ хандығының, Қазақстан мен қазіргі Қазақстан аумағындағы басқа да мемлекеттіліктің аумақтық бірегейлігін көрсетеді.

Ұлытау жерінде «естелік орны» бола алатын көптеген киелі нысандар сақталған. Ең маңыздыларының бірі – «Таңбалытас» ескерткіші. Бұл қазақтардың рулық белгілері (таңба) бейнеленген стела. Қазақ рулары нышандарының бір жерде шоғырлануы осы жердің киелі екенін, ұлттық рухтың бірігетін орны екенін аңғартады. Бәлкім бұл жерде ант беріліп, мемлекет тағдырын шешетін шешімдері қабылданған болар. Бұл белгілер бүкіл қазақ халқының бірлігін білдірген [9, 150 б.].

Ұлытауда Жошы хан мен Алаша хан кесенелері (XII ғ.) тұрғызылған.

«Аңыз бойынша Алаша ханды көшпенді түріктердің тайпаларын біріктірген және алғашқы Алаш мемлекетін (қазақ мемлекетін) құрған қайраткер ретінде қастерлейді» [7, 249 б.]. «Алаша хан кесенесі сол заманның атақты хандары мен билеушілері – Едіге, Тоқтамыс, Ежен, Хақназар және Тәуекел жерленген пантеон болып табылатыны туралы ақпарат бар» [7, 249-250 бб.]. Сөйтіп халық жадында «Алаш» ұғымы бірлікпен байланыстырылады: «Түбіміз алаш, керегеміз ағаш».

Ұлытауда Шыңғысханның үлкен ұлы Жошы ханның ордасы орналасқан, дәл осы жерден Шыңғысханның немересі Батый хан батысқа қарай өзінің басқыншылық жорығын бастаған. Ұлытау тауының Алтын шоқысының тақтасасында Әмір Темір өзінің 1391 жылдың көктемінде болғаны туралы (Самарқанд билеушісі) естелік қалдырған [9, 153 б.].

1730 ж. (жоңғар басқыншыларымен халық соғысы жылдары) осы жерде

Әбілхайыр хан мен Бөгенбай батырдың басшылығымен қазақ жерін жоңғар басқыншыларынан қорғаған қазақ халқының барлық үш жүзінен 40 мыңға жуық қарулы жасақ жиналған.

Осы көне тауларда болған оқиғалардың ұлылығы топонимдер мен гидронимдерде көрініс табады. «Бұлар «Таңбалы тас», «Хан көтерген» «Дабыл қорасы», «Топырақ суырған», «Алтыншоқы», «Хан ордасы», «Хан қыстағы», «Хан Аралы», «Хан Басы», «Ордабазар», «Едіге тауы» және тағы басқалары [9, 155 б.].

Ұлытау аумағында 636-ға жуық ескерткіш бар, ботаникалық және географиялық зерттеулер бойынша өсімдіктердің 617 түрі анықталған, оның ішінде 90 түрінен дәрі жасауға болады [9, 153-155 бб.].

Жалпы Ұлытау – бірегей табиғи және мәдени ландшафты, орасан зор мәдени және нышанды капиталы бар, қазақ мәдениетінің: бірлік, рухани және саяси тәуелсіздік, дала демократиясы сынды нарративтерін жандандырудың негізі бола алатын орын.

2. Аймақтық (рулық) бірегейлікті қалыптастыратын «киелі орындар».

Тұтас қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу процесі XV ғасырда бастау алғанына қарамастан, қазақтардың рухани өмірінде көптеген себептерге байланысты (ең алдымен көшпелі өмір салты) құндылықтардың екі векторы әр уақытта сақталған: жердің тұтастығы, халық бірлігі мәселелері жинақталған жалпыұлттық мүдделер және жергілікті қоғамдастықтың көңіл-күйі мен күйзелістерін көрсететін жекелеген рудың, автономды тұратын жерлердің мүдделері. Ру қазақ өміріндегі әлеуметтенудің басты буыны болды. Қазақтың дәстүрлі қоғамында руға тиістілік құндылықтары тіпті отбасылық бірегейліктен де жоғары қойылды. Сәйкесінше Қазақстан аумағындағы «естелік орындарының» негізгі конгломераты рулық ұқсастықтың ескерткіші орындарымен байланысты.

Рулық бірегейліктің «естелік орындарын» жергіліктендіру ерекшеліктері бар. Олар негізінен көшпелі рулардың дәстүрлі бағыттарының бойында орналасқан. Олардың кеңістікте орналасуы бойынша қай рудың қыстағанын, жаз жайлағанын, қай жылдары рудың бекігенін және тіршілік ету ортасын кеңейткенін немесе керісінше болғанын анықтауға болады. Рулық бірегейліктің «естелік орындары» – бұл ру тарихының тілсіз куәгерлері.

Нораның «естелік орындарын» жіктеуіне сәйкес рулық бірегейлікті мынадай басымдықтарға жатқызуға болады:

- олар «халықтық» сипатқа ие, өйткені олар беделді негіздеуші мен ру мүшелерінің есімдерімен байланысты және рудың әр мүшесі олармен қандас қарым-қатынаста болады;

- оларға халық жиі келеді және жақсы көреді, олар туралы халық жадында сақталған көптеген аңыздар бар;

- олар жалпыұлттық «естелік орындарына» қарағанда біршама материалдық және рухани деформацияға және ремифологизацияға ұшырады.

Сол себепті де «Рухани жаңғыру» бағдарламасы «жасырылған», «ығыстырылған», сондай-ақ жергілікті мәнін анықтауға, осының негізінде қазақтардың тарихи, ұлттық және діни санасының тұтастығын қалпына келтіруге бағытталған.

Маңғыстауда (Кіші жүз рулары тұратын Батыс Қазақстан) рулық ұқсастықтың «естелік орны» 360-қа жетіп жығылады [8, 149 б.]. Шындығында киелі нысандардың басым бөлігі мен біраз аңыз-әбсана 1930 жылдан кейінгі кезеңде, адайлардың көп бөлігі (Кіші жүздегі ру) Кеңеске қарсы көтеріліс басылған соң туған жерлерін тастап кеткен кезде ұмыт болған. Сондықтан бүгінде оларды қалпына келтіру «өздерін іздеу» болмақ.

Тәуелсіздік кезеңінде қалпына келтірілген осындай нысандардың бірі – Отпан тау мемориалдық кешені. Философ Зира Наурызбаеваның пікірінше, «бірнеше жылдың ішінде ол

жалпыұлттық бірліктің «жаңа» символына айналды» [11].

Отпан тау – Маңғыстаудағы биіктігі жағынан екінші нүкте. Бұл жердің тарихының саяси да және географиялық та маңызы бар. Оның аталуының бірнеше нұсқалары кездеседі. Археолог А. Астафьевтің айтуынша, ежелгі уақытта таудың басында ғибадатхана болған, онда сопы – қаландар Отман баба тұрған екен, сол жердің аталуы да содан. «Отман баба – Орта Азиядан шыққан, Кіші Азияға Тимур әскерлерімен келіп, Осман порттарына кіретін Болгарияда тұрақтаған» [12]. Отман баба қасиетті отты жағып, діни жоралғыларды жасаған.

Тағы бір нұсқа бойынша, «Отман (Отпан) қазақ тарихының естелігінде жау шабуыл жасаған жағдайда түбектің едәуір бөлігінен көрініп, жауынгерлерді жауға тойтарыс беру үшін жиналуға, ал бейбіт тұрғындарға пана іздеуге шақыратын «Ұран от» дабылды алауы тұтанған қарауыл тауы. Кеңес заманында Отпан тау қарапайым географиялық объект болған. Бірақ өлкетанушы Мұрат Ақмырзаевтың айтуынша, «мәселен кейбір отбасыларында, осы тауға андасанда барып тұру, оған шығу, туыстарына садақа беру, яғни ас беру дәстүрі сақталған» [11].

2007 жылы жергілікті компаниялар мен тұрғындардың қайырымдылығымен тауда «Адай ата – Отпан тау» мемориалдық кешенін қайта жаңарту және салу жұмысы басталды. Таудың басында адай руының ұрпағы Адай атаға 37 метрлік мұнара мен ұлдары Құдайке мен Келімбердінің құрметіне екі кіші мұнара орнатылды. Кесененің жанында наурыздың 13-інен 14-не қараған түні Амал мерекесінде (көктемгі күн мен түннің теңесуі мен халықтың бірлігі мерекесі) Бірлік отын жағатын ошақ орнатылған. Ошақ үш қолды білдіретін мосыға бекітілген – бұл үш жүздің (рудың) бірлігін білдіретін символ.

Өткізілетін іс-шаралардың киелі маңыздылығын күшейту мақсатында

2015 жылы Тәжікстанның Гиссар қаласынан 1870 жылғы көтерілісті жеңгеннен кейін атамекенінен қоныс аударуға мәжбүр болған көрнекті қазақ жырауы Қалнияздың (1816-1902) сүйегі әкелініп, Отпан тауға қайта жерленді.

Бүгінде мемориалдық кешен жаңа ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын ғибадат орны, «естелік орны» болып табылады. Онда басты мерекелердің бірі – Амал өткізіледі. Амал мерекесінде Бірлік оты деп аталып кеткен жоралғы оты жағылады, бұл ретте жыл сайын от жағу құқығы бір адай руынан екіншісіне ауысып тұрады.

2018 жылы Бірлік отын жағу рәсімі республиканың сегіз қасиетті «естелік орындарының» шырақшыларының (сақтаушылардың) қатысуымен өтті: Қорқыт ата (Қызылорда облысы), Әзірет Сұлтан (Түркістан), Хан Ордасы Сарайшық (Атырау облысы), Бекет ата (Маңғыстау облысы), Ұлытау (Қарағанды облысы), Мәшһүр Жүсіп (Павлодар облысы), Жидебай Бөрілі – Абай және Шәкәрім мемориалы (Шығыс Қазақстан облысы), Ақмешіт (Оңтүстік Қазақстан облысы).

Отпан таудағы Амал мерекесіне түрлі этностардың жергілікті этномәдени орталықтарының өкілдері, ғылым және мәдениет қайраткерлері, еліміздің басқа өңірлерінен қоғам қайраткерлері, басқа елдерден қазақ диаспораларының өкілдері шақырылады.

Қазақ халқы бірлігінің жаңа дәстүрлерін қалыптастыру үшін Отпан тауда жыршы – жыраулардың конкурстары, «Сонар» бүркітші мерекесі және т.б. өткізіледі. Сөйтіп рулық бірегейліктің киелі орындарын қалпына келтіру ұлттың, мемлекеттің құрылысына үйлесе кетіп, «қазақтардың өздеріне қайта оралуына» алғашқы қадам болды.

3. *Діни бірегейлікті қалпына келтіретін «естелік орындары».* Қазақстандағы киелі жерлердің келесі қабаты ислам мен өзге діндердің, рухани практикалар мен дәстүрлердің таралуымен байланысты. Құдайды іздеу, сенімнің рухани қажеттілігі – қажылықтың ең

көп таралған себептерінің бірі. «Таласқа (Қырғызстан) барған қажылардың бірі 2005 жылы мынадай тамаша ұйғарымға келді: «Мазар – Құдайдың адамға тартқан сыйы. Құдайды көру мүмкін емес, бірақ Құдайдың орнын көруге болады» [13, 7 б.].

Қазақстанда айрықша қастерлі «діни естелік орындары» сопылық бауырластықтың негізін қалаушы Х.А. Ясауидің (XIV ғ.), Ясауидің тәлімгері және Омардың әділ халифаларының бірі – Арыстан бабтың (XII ғ., Оңтүстік Қазақстан), қазақ ақыны, ойшылы, діни ұстаз Мәшһүр Жүсіптің (XX ғ. Солтүстік Қазақстан), сопы, ағартушы, халық мүддесін белсенді қорғаушы Бекет ата (XVIII ғ., Батыс Қазақстан), сопы және діншіл Баба ата (XIV ғ.) кесенелері болып табылады.

Исламмен байланысты қасиетті орындар ерекше коннективті тұжырымдамаға ие. Орталық Азияның барлық түркі халықтарының ортақ діни мұрасы бола отырып, «діни естелік орындары» өркениеттік бірегейліктің бірыңғай өрісін құрайды да, Орталық Азияда тұратын түркі этностарының мінажат ету орындарына айналады.

Исламмен байланысты қасиетті орындар Қазақстанның бүкіл аумағында орналасқанына, XII ғасырдан XX ғасырдан бастап хронологиялық тәртіпте үзілмей келе жатқанына және географиялық орналасуына қарамастан, Қазақстанның барлық тұрғындары бірдей құрметтейтінін атап өту қажет. Бұл дәлелдер қазақтардың исламдық бірегейлігінің өркениеттік толассыздығын дәлме-дәл айғақтайды. Бұл тұрғыда «діни ғибадат орындары» этникалық қана емес, сонымен бірге елдік және жалпы азаматтық бірегейлікке де енеді.

Діни ұқсастықтың еске алу орындары ерекше құрметке ие. Мұнда адами әсерленушіліктің тәжірибесі фактілер мен оқиғаларды анықтаудан гөрі маңыздырақ болады. Мұндай нысандар қазақтардың рухани өсуі мен қайта өркендеу нүктелеріне айналу-

да. Тіпті оларға бару қатаң түрде реттеледі. Роже Кайуа «киелі жерде өмір сүруге болмайды, ол жерге сақтықпен және сақтық шараларын сақтай отырып анда-санда ғана баруға болады» [14, 163-177 бб.] деген тұжырымда. Мазарларға бару ережелерінің базалық жиынтығы бар және физикалық әрі адами мінез-құлықты тежеу мен тазартуға бағытталған шараларды қамтиды. Мұндай нысандарға бару болатын жайттан бұрын басталады. Барлық киелі жерлердің қасиетті су көздері, қонақ күтетін үй-жайлары болады, олардағы жағдай тақуа, бірақ рухани тазару үшін қажет барлық нәрсе бар. Шырақшылар (қараушылар) келушілер түнеп, таңертең қажетті жоралғыларды жасап, тәу еткендері дұрыс дейді. «Мұндай қасиетті жерлерде әдеттегі жоралғылар: әулиенің қабірін айналып өту (Меккедегі тауапқа ұқсас); шам жағу; тамақ немесе ақша қалдыру; кез келген жануарды құрбандыққа шалу; мата жыртыстарын байлау; тас лақтыру сияқты жорамалды тәжірибелер мен дуалы әрекеттер; су құю; сол жерен топырақ алу, намаз оқу және Құран бағыштау; әулие қабіріндегі ағашқа табыну; кіндік ашу (жүкті болғысы келетін әйелдер үшін); қабір тасына қол тигізу; тәспі тарту; басын жерге тигізе дұға ету, әулиенің қабірі маңынан су ішу және басқалары» [15, 71-81 бб.]. Адамдар әр түрлі себептермен келеді: дұға ету, емделу, ғылыми мақсаттар үшін, тілек тілеу, жай ғана қызықтау үшін. Адамның мұндай жерлерге шынайы ниетпен келуі маңызды. Емделуге, кеңес алуға келген, нәресте сүюге зәру болған немесе өмірінде қандай да бір сәтсіздікке ұшыраған келушілер түнейді.

Батыс Қазақстанда бор жартастары сілеміндегі шаппа орында ағартушы, сәулетші, емші Бекет ата жер асты мешітінің (XVIII ғ.) өзіне тән ерекше оқиғасы бар.

«Аңыздарда Бекет ата есімін еске алудың өзі қайғыны жоюға көмектеседі, ал мешіттегі дұғаға қосып айтатын болса, ғажайып құбылыс орын алады делінеді»

[7, 225 б.]. «Бекет ата есімі қазақтың адай руының ұранына айналды. Оның қабірі Маңғыстауды жаулап алынған аумақтан адайлардың қасиетті отанына айналдырды. 1920-1930 жылдардағы қуғын-сүргіннен кейін адайлар түбектен көшіп, аптап шөлге оралды, өйткені Бекет ата рухы оларды өзіне шақырғандай еді [8, 152 б.]. Халық арасында таралып кеткен «Мединада – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет, Маңғыстауда – Пір Бекет» деген қанатты сөз Бекет атаға деген халықтың терең құрметінің дәлелі болып табылады. Жыл сайын оның мешітіне тәу ететін ондаған мың қажылар келеді. Аңыздың, сондай-ақ Бекет атаның асатаяғын сақтаушысы Бекет ата ұрпағының жетінші ұрпағы – сол маңда тұратын Бердіхан Аяпбергенұлы [16].

Бекет ата мен басқа да әулиелердің қасиетті, ерекше істері туралы аңыз-әңгімелер символдық капитал іспеттес және көптеген келушілерге қызықты. Мұндай нысандар кеңістігінің идеологиясын мемлекет орнатпайды, тұтастай алғанда мемлекеттік қолдауды қажет етпейді және халықтың ұжымдық естелігінің арқасында сақталады. Сондықтан бұл қасиетті жерлерге баратын қажылардың көбею тенденциясына қарамастан, ресми тарихтың ең аз зерттелген қабаттарының бірі.

4. *Түркі әлемінің өркениеттік бірлігін қалпына келтіретін «қасиетті жерлер»* (XI ғасырдағы түрік ислам ойшылы Сүлейман Бақырғанидің қызы Айша бибі кесенесі, Қарахан мемлекетінің билеушілерінің бірі Қарахан (Әулие ата), ұлы ойшыл Әл-Фарабидің отаны Отырар қалашығы және т.б.). Бұл ескерткіштердің барлығы – Еуразиялық дала аймағындағы түркі халықтарының жоғары мәдениетті, құндылықтар мен тілдердің ортақтығын көрсететін бірыңғай мәдени матрицалардың терең қабатына ие екендігінің дәлелі. Көшпелі мәдениеттер Қазақстан аумағында бірнеше мыңжылдықта өмір сүрді және тек Орталық Азия ғана

емес, сонымен қатар Шығыс Еуропа, Ресей, Кавказ халықтарының біршама этногенезіне қатысты. Жоғары ептілікке және құрылымдағы жеңіл материалдық мәдениетінде мәдени нысандардың басым болуына байланысты және сәйкесінше артефактілердің қалмауы, болашақта осы кезеңдегі қасиетті нысандардың мәдени-географиялық белдеуін зерттеу және қалпына келтіру Еуразия континентінің мәдени және зияткерлік тарихы туралы түсініктерді кеңейтеді.

5. *Тәуелсіз Қазақстан тарихының жаңа парағын ашатын «қасиетті жерлер»*. Киелі орындардың бұл қабаты «бірге өмір сүру, заманауи мәдениеттің маңызды акторларын қаһарман ету эмоционалды» тәжірибесінен туындайды [17, 68 б.]. Бұл Тәуелсіз Қазақстанның тарихын жасайтын «қасиетті жерлер».

Қазақстанда демократиялық Қазақстан идеологиясының өсу нүктесі бола алатын жаңа естелік орны «Алжир» мұражай-мемориалдық кешені – кеңес уақытында 18 мыңнан астам әйел қамауда отырған Отан сатқындары әйелдерінің Ақмола лагері» [18]. Кешен 2007 жылғы 31 мамырда Қазақстан Президенті Н. Назарбаевтың бастама-сымен Қазақстан астанасы Нұр-Сұлтан қаласынан 14 шақырым жерде бұрынғы «26-шы нүкте» орнында ашылды. Кешеннің сәулеті үлкен символизмді білдіреді: бұл «Сталиндік вагон» немесе тұтқындардың өздері «теплушка» деп атаған, оған КСРО-ның түкпір-түкпірінен сотталған әйелдер әкелінген; келушілер осы жерде қаза тапқандарды еске алатын «Қайғы қақпасы» монументі; «Ашыну мен дәрменсіздік» және «Күрес пен үміт» композициясы; лагерь тұтқындары өсірген бау-бақша орнында қалпына келтіріліп жатқан «Алаш» саябағы; «Алжир» тұтқындарын аты-жөнінсіз жерлеген жердегі қос еске алу ескерткіш стелалар (жерлеу орындарын табу қиын болды).

Тәуелсіздік кезеңінің естелік орындары тұтастай алғанда ұлттық неме-

се діни паттерндеріне ие емес. Бұл тоталитаризмнің қасіретінен аман қалған, тәуелсіздікті, бостандық пен әділдікті бағалайтын біртұтас Қазақстан халқының жаңа тарихы. Мұндай «естелік орындары» барған сайын артып келеді. Дегенмен, Қазақстанның идеологиялық қайта өрлеу тенденциясы кеңеске дейінгі кезеңнің ұлттық тарихына көбірек жүгінеді.

6. *Қазақ мәдениетінің ділдік кеңістігін қалыптастыратын қасиетті орындар*. Бұл аналарға, қыздарға, аға буынға және т.б. арналған қасиетті орындар.

Белгілі жағдай, қазақтар туысқандық қатынастары басты мәнге ие халықтарға жатады. Дәстүрлі қазақ отбасы, әдеттегідей, осы күнге дейін үш ұрпақтан тұрады: аға буын, олардың балалары мен немерелері. Қазақтарда жас ұрпаққа берілетін ерекше тілек (бата) бар – «Шөберенің қызығын көр». Туыстық қатынастардың ділдік кеңістігін сақтау – бұл қазақ мәдениетінің ерекше нарративі. Бұл нарративтер қазақ халқының бірлігі нышаны.

Көптеген «естелік орындары» өз атауларында дәстүрлі қазақ құндылықтарының маркер-сөздерін қамтиды: «Ата» – әке, ата-баба, «Ана», «Апа» – шеше, әже, «Қыз» және т.б. Бір кездері бұл орындар белгілі бір адамдармен байланысты болуы мүмкін, бірақ халық жадында есімдер біртіндеп ұмытылады да, символдық мағынасы мен функционалды байланысы қалады. Сондықтан мұндай еске алу орындарын барша қазақ бірдей құрметтейді. Тауап ететіндердің басым көпшілігі үшін мұндай «естелік орындары» – кеңістік-уақыт континуумында қазақ халқының ділдік бірлігінің дәлелі болып табылады.

Оңтүстік Қазақстанда Домалақ ана (Бәйдібек бидің жары, XIV ғ. жерленген) ерекше құрметке ие. Дәстүрді, Құранды терең білгені, ауызша сөздің шебері болғаны үшін халық оны «Ел ана» – «Ру анасы» деп құрметпен атаған. Ғимараттың өзіндік келбеті сақталмаған. Кіре беріс қабырғада «Ақсұлтан қызы,

Бабыжар Ұлы Ана құрметіне салынған ескерткіш» деген жазу бар [19, 147-150 бб.]. Одан әрі аналарды құрметтеуге шақырған үндеу жазылған. Оның басына Қазақстанның түкпір-түкпірінен келген әйелдер бала сүю, еміне шипа сұрап, отбасы амандығын тілеп келіп, зиярат етеді.

Көптеген қасиетті «естелік орындарын» құрудың артында көптеген адамдар тұрады. Бұл жерде «ықпал етуші агенттері» (яғни сыртқы ықпал ету агенттері) болған емес және болмайды да. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы қабылданғанға дейін іс жүзінде мемлекеттік қолдау болған жоқ. Бұл нысандардың барлығы жергілікті тұрғындар мен қауымдастықтардың қамқорлығында және қорғауында болды. Этнометодологияның негізін қалаушы Альфред Шюц «бірінші деңгейдегі конструкцияларды», яғни әлеуметтік акторлар мен мәдени тасымалдаушылардың өзі тікелей құратын құрылымдарды, бұл жағдайда қасиетті жерлерді сақтаушыларды бөліп көрсетті. «Екінші деңгейлі конструкция» немесе «конструкциялардың конструкциясы» – Шюц ғалымдар ойлап тапқан нәрсені атады. Шюц осы деңгейлердің байланысын былай сипатады: «Әлеуметтік шындықты түсінуге тырысатын зерттеуші жасаған ойлау нысандарының модельдері күнделікті өмірде өз қоғамында өмір сүретін адамдардың болмыстық санасында құрылған ойлау объектілеріне негізделуі керек» [20, 20 б.]. Бұл идеялар тіпті кеңестік дәуірде, сырттан қарағанда, қасиетті естелік орындары ұмытылған кезде де, олардың көпшілігін қорғалатын әулиелердің тікелей ұрпақтары немесе діни қайраткерлер немесе белгілі бір аймақтың ақсақалдары (елағасы) болған тұрғындар мен жергілікті шырақшылар сақтап келген дегенді растайды.

Осылайша коммеморация, бір жағынан, ұлттың өзін-өзі тануының өсу процесінің көрсеткіші бола отырып, екінші жағынан, азаматтық өзін-өзі тану-

дың дамуын ынталандырады, біртұтас ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі құрылымдарын жасайды.

Қазақ даласының мәдени-географиялық ландшафтысының ерекшеліктері.

Көшпелі даланың мәдени ландшафттары алуан түрлі.

Біріншіден, олар су көздеріне, жақсы жайылымдарға, құнарлы жерлерге толы, экологиялық тауашалар ретінде қызмет ететін ең құнарлы табиғи аймақтарға шоғырланды.

Қасиетті кеңістіктердің келесі ерекшелігі – олар халықтардың көші-қонының басты жолдарымен және ежелгі мәдениеттер мен өркениеттердің өзара әрекеттесу керуенінің бағыттарымен байланысты. Сол себепті транс мәдени аймақтар тарихи ескерткіштерінің ауқымдылығымен және тығыздығымен ерекшеленеді, олар әр дәуірлердегі мәдениеттердің әртүрлі артефактілерінде байқалады: қорғандар мен қадатастарда, жоралғы кешендері мен петроглифтерде, шіркеулер мен ғибадатханаларда, мазарларда, қамалдарда, ескерткіштер мен зираттарда [21, 443 б.].

Қасиетті орындар демаркациялық рөлді де атқарған, рулық аумақтарды, қоныс аудару бағыттарын білдіретін кеңістіктегі белгілер болды. Мұндай жерлерде тотемдік атрибуттар, таңбалы тастағы бейнелер, қамалдар, балбалтастар, құлпытастар қолданылады. «Мазарлар құрылысында айрықша тотемдік бедерлері бар кірпіштер пайдаланылды. Мұндай қасиетті орындар белгілі бір аймақтардың бейресми орталықтары болып, коммуникативті функцияны орындай алады» [22, 325-344 бб.].

Қазақ даласының мәдени ландшафты мұраның тарихи мәнін ұтымды бейнелейді. Мәдениет ескерткіштерін оқшаулау және топтастыру фактілері бойынша мекен ету ортасына зерделі, теңдестірілген қарым-қатынас ғасырлар бойы көшпенді қазақтың санасы мен болмысында болғанын байқамау мүм-

кін емес. Олай болса қазақ жерінде тарихи мұраны сақтау жөніндегі күш-жігерге, сондай-ақ табысты бәсекелес көшпенділер экономикасының өсімін қамтамасыз еткен көшпенділердің экологиялық мінез-құлық моделінің тәжірибесін зерделеу де кіреді.

Табиғи қасиетті жерлердің адамдарға тигізетін әсері медициналық тәжірибеде қолданылады. Белгілі қырғыздың нарколог-дәрігері Ж. Назаралиев астана маңында киелі орын құрып, тәу ету рәсімін ойластырды және оны маскүнемдік пен нашақорлықты дәрі-дәрмекпен емдеудің соңғы кезеңіне міндетті элемент ретінде енгізді [13, 7 б.].

Қорытынды

Жалпы бүгінде қазақ даласының мәдени ландшафты маңызды мәдени және символикалық капиталдың бар екендігін айғақтайды. Онда халықтың табысты өмір сүруінің екі мың жылдан астам тәжірибесіне негізделген кеңістік идеологиясы біртіндеп қалыптасып келеді. Идеологиялық кеңістік әрқашан серпінді, бірыңғай, тұтас болып келеді.

Бұл ретте Қазақстан кеңістігінің идеологиясында далалық жады ерекше орын алады. Далалық жадының эволюциялық жолы, әсіресе өркениеттік күйреу (жоңғар басқыншылығы, XVIII-XX ғасырлардағы отаршылдық), қазақ халқының киелі, рухани құндылықтарының жойылуы кезеңінде өте күрделі болды. XX ғасырдың соңында әр ұрпақтың ұлттық санасының терең трансформация процесі жүріп жатты, қазақтар жетістіктер мен құндылықтардың мыңжылдық тәжірибесін сақтайтын «далалық жады» және «естелік орындары» негізінде өзінің шынайы тарихын, бірегейлігін, мәдениетін білуге ұмтылды.

Бүгінде Қазақстанда адамның киелі жерлерді ұлттық бірегейлік ретінде мемлекеттік және жеке бастың қабылдауы арасында тең, ымыралы, үйлесімді қатынастар қалыптасты. Бір кездері ұмытылған қасиеттілік қайта

жанданды.

Осылайша дала мәдениетінің ландшафты негізіндегі кеңістіктің жаңа идеологиясы қазақтың біртұтас әлемін қамтиды: бұл ұлттық және мемлекеттік бірегейлікті, өңірлік (рулық) бірегейлікті қалыптастыратын, түркі әлемінің діни біртектілігі мен өркениеттік бірлігін қалпына келтіретін, Тәуелсіз Қазақстан тарихының жаңа парағын ашатын және қазақтың дәстүрлі рулық өзара қарым-қатынастарының құндылықтарын қайта тарататын киелі орындар.

Алайда Қазақстанның естелік орындары мол аумағы отарлаудан кейінгі дискурста одан әрі зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Лефевр А. Производство пространство. - М.: «Strelka Press», 2015. – 432 с.
- 2 Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. - М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 15-16.
- 3 Нора П., Озуф, М., Ж. де Пюимеж, М. Винок. Франция-память. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 328 с.
- 4 Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. - М.: «Медиум», 1999. – С. 114 -115.
- 5 Гумилев Л.Н. История людей и история природы. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – С. 16-17.
- 6 Бродель Ф. Структура повседневности. Возможное и невозможное. Т.1. - М.: «Весь Мир», 1986. – С. 68.
- 7 Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. - Астана, Фолиант, 2017.
- 8 Қондыбай С. Полное собрание сочинений. Т.3. Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. - Алматы, «Арыс», 2008. – 149 б.
- 9 Сейдембек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. - Астана, Фолиант, 2011.
- 10 Материалы истории туркмен и Туркмении. Том 1. - М.-Л., Ид-во АН СССР, 1939.
- 11 Наурызбаева З. Отпан-тау – Карауль-ная гора эпохи глобализации? [Электрондық ресурс] <http://otuken.kz/otpan/> (Қаралған күні: 07.02.2022).
- 12 Аверьянов Ю. Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийя. - М.: Марджани, 2011. – С. 148-153.

13 Айтпаева Г. Сакральная география Кыргызстана. Места, хранители, дискуссии // Сборник международной научно-практической конференции «Сакральная география Казахстана». - Нур-Султан, 2019. - С. 4-17.

14 Роже К. Миф и человек. Человек и сакральное. - М.: ОГИ, 2003. - С. 163-177.

15 Алексеев А.К., Иванова, В.В. Общее и особенное в практиках паломничества (зийарат) в Турции и Центральной Азии // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение и африканистика*. - 2012. - №3. - С. 71-81.

16 Что мы знаем о посохе святого Бекет-ата? [Электрондық ресурс] URL: <https://e-history.kz/ru/publications/view/3607> (Қаралған күні: 13.02.2022).

17 Медеуова К. Атрибуты и функции сакральных объектов. Сборник международной научно-практической конференции «Сакральная география Казахстана», Нур-Султан, 2019. - С. 64-69.

18 История музея «Алжир» [Электрондық ресурс] URL: <https://museum-alzhir.kz/ru/o> (Қаралған күні: 19.02.2022).

19 Екимбаева А.С. Қазақстанның қасиетті географиясындағы «Қыз әулие» феномені: маңызы мен қасиеті // Сборник международной научно-практической конференции «Сакральная география Казахстана». - Нур-Султан, 2019. - С. 147-150.

20 Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. - М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. - С. 20.

21 Медеуова К., Сандыбаева У. Сакральная география в Казахстане: мемориативная политика государства и локальные практики в публичных пространствах // *Мир Большого Алтая*. - 2018. - №4(3). - С. 438.

22 Yermagambetova K., Tolgambayeva D., Makimbayeva Z. Identification of new forms and places of memory for identity design // *Man in India*. - 2017. - №97 (25). - Pp. 325-344.

Transliteration

1 Lefevr A. Proizvodstvo prostranstvo [The Production of Space]. - М.: «Strelka Press», 2015. - 432 s. (in Russ)

2 Assman Ja. Kul'turnaja pamjat': Pis'mo, pamjat' o proshlom i politicheskaja identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti [Cultural Memory: Script, Recollection, and Political Identity in Early Civilizations]. - М.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. - S. 15-16. (in Russ)

3 Nora P., Ozuf, M., Zh. de Pjuimezh, Vinok M. Francija-pamjat' [France-memory]. - SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 1999. - 328 s. (in Russ)

4 Berger P., Lukman T. Social'noe konstruiovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniya [The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge]. - М.: «Medium», 1999. - S. 114 -115. (in Russ)

5 Gumilev L.N. Istorija ljudej i istorija prirody [The history of people and the history of nature]. - М.: AST: Astrel', 2010. - S. 16-17. (in Russ)

6 Brodel' F. Struktura povsednevnosti. Vozmozhnoe i nevozmozhnoe [The structure of everyday life. Possible and impossible]. T.1, - М.: «Ves' Mir», 1986. - S. 68. (in Russ)

7 Sakral'nye ob'ekty Kazahstana obshhenacional'nogo znachenija [Sacred objects of Kazakhstan of national significance]. - Astana, Foliant, 2017. (in Russ)

8 Kondybas S. Polnoe sobranie sochinenij. T.3. Mangystau geografijasy. Mangystau men Ystirtin kieli oryndary [Scared places of Mangystau and Ustyurt]. - Almaty, «Arys», 2008. - 149 b. (in Russ)

9 Sejdembek A. Mir kazahov. Jetnokul'turologicheskoe pereosmyslenie [The world of Kazakhs. Ethno-cultural reinterpretation]. - Astana, Foliant, 2011. (in Russ)

10 Materialy istorii turkmen i turkmenii [Materials of the history of Turkmens and Turkmenistan]. Tom 1. Pod redakciej S.L. Volina, A.A. Romaskevicha i A.Ju. Jakubovskogo. Id-vo AN SSSR. M.- L. - 1939. (in Russ)

11 Nauryzbaeva Z. Otpan-tau – Karaul'naja gora jepohi globalizacii? [Otpan-tau – The Sentry mountain of the era of globalization?]. [Jelektronduq resurs] URL: <http://otuken.kz/otpan/> (Qaralghan kuni: 07.02.2022). (in Russ)

12 Aver'janov Ju. Hadzhi Bektash Veli i sufijskoe bratstvo bektashija [Haji Bektash Veli and the Bektashiya Sufi Brotherhood]. - М.: Mardzhani, 2011. - S. 148-153. (in Russ)

13 Ajtpaeva G. Sakral'naja geografija Kyrgyzstana. Mesta, hraniteli, diskussii [Sacred geography of Kyrgyzstan. Places, keepers, discussions] // Sbornik mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Sakral'naja geografija Kazahstana». - Nur-Sultan, 2019. - S. 4-17. (in Russ)

14 Rozhe K. Mif i chelovek. Chelovek i sakral'noe [Myth and man. Man and the Sacred]. - М.: ОГИ, 2003. - С. 163-177. (in Russ)

15 Alekseev A.K., Ivanova, V.V. Obshee i osobennoe v praktikah palomnichestva (zizarat) v Turcii i Central'noj Azii [Common and special in Pilgrimage Practices (ziarat) in Turkey and Central Asia] // *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Vostokovedenie i afrikanistika*. - 2012. - № 3. - С. 71-81.

16 Chto my znaem o posohe svjatogo Beket-ata? [What do we know about the staff

of Saint Beket-ata?). [Jelektronduq resurs] URL: <https://e-history.kz/ru/publications/view/3607> (Qaralğan kuni: 13.02.2022) (in Russ)

17 Medeuova K. Atributy i funkcii sakral'nyh ob'ektov [Attributes and functions of sacred objects] // Sbornik mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Sakral'naja geografija Kazahstana». - Nur-Sultan, 2019. - S. 64-69. (in Russ)

18 Istorija muzeja «Alzhir» [History of the Algiers Museum]. [Jelektronduq resurs] URL: <https://museum-alzhir.kz/ru/o> (Qaralğan kuni: 19.02.2022). (in Russ)

19 Ekimbaeva A.S. Qazaqstannyn qasietti geografijasyndagy «Qyz aulie» fenomeni: manyzy men qasitetti [The phenomenon of "Kyz Aulie" in the sacred geography of Kazakhstan: significance and property] // Sbornik mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy

konferencii «Sakral'naja geografija Kazahstana». - Nur-Sultan, 2019. - S. 147-150. (in Russ)

20 Shjuc A. Izbrannoe: Mir, svetjashhijja smyslom [Favorites: A world glowing with meaning]. - M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija, 2004. - S. 20. (in Russ)

21 Medeuova K., Sandybaeva U. Sakral'naja geografija v Kazahstane: kommemorativnaja politika gosudarstva i lokal'nye praktiki v publicnyh prostranstvah [Sacred geography in Kazakhstan: commemorative policy of the state and local practices in public spaces] // *Mir Bol'shogo Altaja*. - 2018. - №4(3) - S. 438. (in Russ)

22 Yermagambetova K., Tolgambayeva D., Makimbayeva Z. Identification of new forms and places of memory for identity design // *Man in India*. - 2017. - №97 (25). - Pp. 325-344.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТТАР

Фарида Мағауияқызы Мұсатаева

PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, f.mussatayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1326-2141>

Құралай Серғабұлқызы Ермағамбетова

доцент м.а., PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, quralay.sergalyqzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1620-5794>

Фарида Мағауиевна Мусатаева

PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, f.mussatayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1326-2141>

Құралай Серғабұлловна Ермағамбетова

и.о. доцента, PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан quralay.sergalyqzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1620-5794>

Farida Mussatayeva

PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, f.mussatayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1326-2141>

Kuralay Yermagambetova

e.d. associate professor, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, quralay.sergalyqzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1620-5794>